

**„ЛИЦАРІ ДРУГОГО СОРТУ”:
ДЕКІЛЬКА НОТАТОК ДО ІСТОРІЇ „МІЛІТАРНОЇ
КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ”**

*Олексій Сокирко. ЛИЦАРІ ДРУГОГО СОРТУ.
НАЙМАНЕ ВІЙСЬКО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
ГЕТЬМАНЩИНИ 1669-1726 РР.: НАУКОВЕ
ВИДАННЯ. Київ: Темпора, 2006, 280 с.*

Київський історик Олексій Сокирко досліджує еволюцію найманого (охотницького) війська та його роль в устроєвій моделі Лівобережної Гетьманщини періоду т.зв. „політичної стабілізації”. Втім, через вивчення цього „своєрідного пагона військово-політичної системи гетьманату” розглядається більш широке й значуще питання співіснування ранньомодерних явищ із традиційними становими (в даному випадку – військовими) організаціями.

Але, перш ніж перейти до критичного розгляду змістовної частини рецензованої монографії, не втримаємось від того, щоб зазначити: нарешті, змістовно цікава і багата робота отримала відповідний зовнішній вигляд. Крейдяний папір, офсетний друк, наявність іменного покажчика, зручне розміщення тексту і приміток на сторінці, сила-силенна репродукцій картин та гравюр, карт, малюнків і кольорових таблиць; особливо відмітимо авторські реконструкції озброєння та одягу вояків різних підрозділів найманого війська, вміщені на стор. 210-215. Завдяки поєднанню зусиль науковця та співробітників київського видавництва „Темпора” приємність викликає самий процес перегортання сторінок рецензованої книги.

Що ж стосується власне змісту монографії, то задля розв’язання загальної проблеми автор спеціально зупиняється на теоретичному обґрунтуванні дефініції найманства з усіма її можливими різночитаннями, передісторії цього інституту на Заході та Сході Європи у XVI-XVIII ст. та у Гетьманщині середини XVII ст., тобто до 1669 р. (розділ 1), змальовує зовнішню („політичну”) еволюцію війська (розділ 2), реконструює внутрішній устрій та принципи функціонування (зокрема, питання комплектування, чисельності та етносоціального складу, постачання та забезпечення, одягу і символіки) (розділ 3), нарешті, розглядає ефективність і повноцінність найманого війська саме як військової сили (озброєння, спорядження і тактика) (розділ 4).

Вирішуючи ці складні дослідницькі завдання, сам автор усвідомлював, що „структура книги й виклад матеріалу вийшли дещо неоднорідними” (с. 16). Сильною стороною роботи якраз і є не приховування за загальними фразами проблем, що чекали дослідника за браком відповідних джерел чи фундаментальних праць з економічної й адміністративної історії гетьманату. Хоча, що цікаво, апелюючи до тем і методик мало розвинутої в Україні історії повсякдення (розділ 3) чи військової історії (частково, розділ 4), автор досяг більш вражаючих успіхів, ніж знаходячись на полі традиційної політичної історії (розділи 1-2). Взагалі, структурно монографія не виглядає бездоганною:

її осердя – 3-ій розділ нібито розриває тканину військово-політичної історії, якій присвячено, відповідно 2-й та 4-й розділи. Звідси або численні самоповтори на рівні фраз чи ідей, або ж штучна за своєю природою (чи не досить вдала) спроба виділити в окремі розділи політичну і військову складову історії найманського війська.

Зазвичай немає сенсу обговорювати сюжети, які не знайшли висвітлення у тій чи іншій роботі, тим більше, що автор власноруч застеріг „необхідність обмежитися певним набором „питань до минулого” (с. 16), але в даному випадку назвемо хоча б деякі, тим більш, що до їх досліджень рецензована праця може стати безпосереднім поштовхом. Наприклад, сам автор говорить про можливість спеціальної студії з історії інституту охотницьких полковників (с. 159). Якнайширше дослідницьке поле відкриває визначення гетьманського війська як загалом багатоукладного формування (с. 15). На свого дослідника чекають і численні сюжети про родинний стан найманців, про надвірні війська, про допоміжні полкові підрозділи, про поліційні функції та функції адміністративно-господарського управління найманого війська. Втім, пам'ятаємо, що кожен із названих сюжетів може бути темою окремої монографії і, в даному випадку, йдеться виключно про констатацію подальших дослідницьких можливостей.

Залишаючи на спеціалістів з воєнної історії/історії повсякденності ретельний аналіз сюжетів з 3-го розділу, що, на нашу думку, є окрасою сучасної вітчизняної історіографії, і не торкаючись дрібних недоречностей, зупинимось лише на питанні застосування до реалій Лівобережної Гетьманщини запропонованого Дж.Паркером концепту „мілітарної революції” („те, що видається влучним у стосунку до європейської історії, для історії України, сповненої кривавих внутрішніх конфліктів і війн із зовнішніми ворогами, здається, має свій не менш промовистий сенс” (с. 7)). Так, на думку автора, існування власного професійного війська, організаційно відділеного від козацького, – було відгомонам європейської „мілітарної революції”. Більше того, відзначається, що „в Україні в силу специфічних обставин цей відтинок еволюції найманства [йдеться про „перетворення найманських „банд” на перманентні й цілком залежні від державної влади армії, термін існування котрих збігався з терміном ведення війни” – Б.Г.] було пройдено напрочуд стрімко: – всього за якихось двадцять років ліво- та правобережні гетьманати вже мали власні постійні війська” (с. 76). (Одразу відмітимо цю приховану гру слів: попри всі зауваги у передмові про синонімічність використання понять, автор намагається бути коректним у виборі термінів, адже за його висновком, найманці – це „військо, яке не стало армією”!).

Аби зрозуміти, чи відповідають українські реалії, так би мовити, ідеальному типу „мілітарної революції”, розглянемо наступні її характеристики, недвозначно сформульовані у рецензованій праці: 1) поява регулярної армії – постійного війська, яке мало регламентовані штатну організацію, типове озброєння, систему комплектування, порядок проходження служби, навчання, спорядження, одяг, а також централізовану систему управління й забезпечення; 2) переважання у структурі регулярних армій піхоти й артилерії разом із

зниженням ролі кавалерії; 3) девальвація ролі старого дворянства, змушеного або полишати службу, або поповнювати лави бюрократії чи офіцерства (с. 45).

Щодо першої ознаки, то немає сумніву, що автор зібрав і систематизував цікаві дані, але для доведення того факту, що штатна організація, озброєння, комплектування, проходження служби, навчання, спорядження, одяг, а також система управління й забезпечення найманців були регламентованими, типовими та стандартизованими, попри все не зміг знайти достатніх аргументів.

Констатувавши кількісне переважання сердюцьких (піхотних) підрозділів найманого війська протягом досліджуваного періоду (його межі якраз і визначаються часами цього переважання!), автор, як коректний дослідник, всупереч штучно нав'язуваній схемі, неодноразово вказує на поступове зростання ролі кавалерії: „можливо, тут далася взнаки та ж сама тенденція, що й у козацькому війську, де питома вага кавалерії наприкінці XVII ст. істотно зростала (с. 236), „головною тактично активною силою продовжувала лишатися кіннота” (с. 242). З приводу домінування у регулярних арміях артилерії сам автор зазначає, що її відсутність була „суттєвим недоліком найманських військах” Гетьманщини: „це позбавляло їх тактичної самостійності і спричиняло залежність від війська козацького” (с. 267).

Нарешті, що стосується останнього питання, то на сторінках рецензованої монографії не знайшлося жодного прикладу старшинських переходів з козацької служби на найману (окрім як за міграції з Правобережжя на Лівобережжя, та й то як засіб інтегруватися в першому/другому поколіннях до власне козацького середовища Гетьманщини). Натомість, наведено яскраві приклади зворотного процесу – призначення найманських полковників на полковництво реєстрове (городове) (с. 72, 113), а також придбання і отримання за службу маєностей, тобто перетворення, паралельно з козацькою старшиною, на землевласницьку еліту.

Врешті-решт, в автора самого викликає подив той „парадоксальний” факт, що „складаючись із найманців і будучи постійними, армії держав Західної та Східної Європи, в тому числі й гетьманату, рухалися принципово різними напрямками” (с. 223). Пояснення цього удаваного протиріччя можемо запропонувати наступні.

По-перше, на заваді успішному завершенню процесу переростання найманого війська Гетьманщини у регулярну армію стояли централізаторські (в тому числі, і військові) потуги держав, до складу яких наприкінці XVII – у XVIII ст. входили окремі українські землі – Московського царства (Російської імперії), Речі Посполитої, Османської імперії, в межах яких є сенс говорити про „мілітарну революцію” як частину проекту Модерну. Крім того, некоректно порівнювати лівобережний і, тим більше, правобережні гетьманати з класичними державами навіть того часу, ставлячи їх на один щабель („держави з „мікроарміями”, подібні до Гетьманщини й Речі Посполитої”), адже якщо найманці, за влучним висловом автора, – це „військо, яке не стало армією”, то гетьманат – це військово-політичне утворення, яке не стало модерною

державою. Та й вважати військові формування правобережних гетьманатів (в історичній ретроспективі – „одноденок”) постійними є певним перебільшенням.

По-друге, не можемо виключати, що згадане протиріччя якимось чином пов'язане із неврахованими східними чинниками феномену найманства. Так, йдучи за польською історіографічною традицією, гетьманське найманство співвідноситься виключно із західноєвропейськими зразками, в той час як побіжно у праці згадуються і „військовий „орієнталізм” (с. 81), і сполучення західних віянь із „впливами Сходу” (с. 29). Більше того, підрозділ 1.3 „Наймані війська на Заході та Сході Європи XVI-XVIII ст.” у „східній” своїй частині ігнорує власне східні найманські традиції і не згадує ринки найманої сили, що склалися у Південно-Східній Європі, обмежуючись лише ситуацією на теренах Речі Посполитої. Нарешті, якщо порівняння найманських реалій із козацькими відповідниками не носять системного характеру, то порівняння із запорозькими, тим більше, турецько-татарськими – взагалі відсутні.

Зупинимось також на запропонованій у рецензованій праці схемі „уходники – козаки як найманці, позастанова соціо-професійна спільнота (до Хмельниччини) – козаки як стан, на основі якого збудовано державу, плюс власне найманці (під час та після Хмельниччини)”, яка, без сумніву, потребує подальшої апробації. Автор усвідомлює, що чітка і юридично коректна прив'язка оформлення українського козацтва у стан до процесів розбудови власної держави за і, особливо, після Хмельниччини (с. 30), – аж ніяк не зустрине абсолютної підтримки у колі вітчизняних істориків, в кращому разі принісши авторові зарахування до „адептів постмодернізму”. Втім акцентуємо увагу на іншому, а саме на неодноразовому констатуванні того факту, що найманство – то є „пагін козацького стовбура” (с. 268). Таким чином, події Хмельниччини, Руїни і „політичної стабілізації”, які Військо Запорізьке перетворили на станове формування, на місці величезного і мало контрольованого Річчю Посполитою козацького найманського ринку витворили нову лицарську верству, обмеживши соціальну мобільність і знищивши соціальну бази для розширення найманства вже за часів І.Мазепи, можемо визначати радше в термінах „мілітарної контрреволюції”, аніж запропонованого її антипода. А, отже, нам залишається лише приєднатися до авторового висновку: „Генетичний зв'язок із становим військом, який виявлявся у цілому ряді рис зтяжних полків, а також особливості військової політики гетьманів стали причиною того, що наймане військо в Україні не змогло стати джерелом появи нових явищ у стратегії й тактиці, торуючи в сфері військового мистецтва один шлях із козацтвом” (с. 267).

Загалом, хотілося б вірити, що то лише перша з приступних широкій читацькій аудиторії наукових праць нової генерації українських істориків. Генерації, яка орієнтується на стандарти модерної історіографії, ретельно засвоює і сміливо інтегрує до вітчизняних досліджень науковий доробок зарубіжних колег, не лякається поєднувати, на перший погляд доволі еkleктично, тем і методик традиційної політичної історії з її новомодними наступницями, яка, нарешті, починає сміливо заповнювати історіографічні пустоти, залишені попередніми поколіннями.